

Gregor Anikó

NEM VÉSZ EL, CSAK ÁTALAKUL?

KÍSÉRLET A NEOLIBERÁLIS
NEOPATRIARCHÁTUS FOGALMÁNAK
MAGYARORSZÁGI ALKALMAZÁSÁRA

A tanulmány Campbell (2014) neoliberális neopatriarchátus fogalmát kísérli meg egy jelenkori magyarországi példán, az idősgondozáson és az azt körbevevő problémákon keresztül szemléltetni. A neoliberális neopatriarchátus elmélete szerint a nemek közötti egyenlőtlenségek annak ellenére maradtak fenn, hogy a klasszikus modernizációs elméletek alapján a gazdasági növekedés, valamint a nők minél nagyobb számú belépése a munkaerőpiacra az egyenlőtlenségek csökkentésének irányába kellett volna, hogy mutasson. Többek között Fraser ([2016] 2018) nyomán viszont ismert, hogy a munkaerő-újra termelő tevékenységekkel kapcsolatos nemi munkamegosztás újragondolásának és újrastrukturálásának hiányában belső feszültség terheli a gazdasági növekedést abszolút célként tekintő neoliberális kapitalizmust: a munkaerőpiacon elképzelt nő ugyanaz, akitől a különféle reprodukzív munkák is elvártak. A neoliberális gender rezsimek nyilvános (public) formájában (Walby 2011) a piac, vagyis gyakran alacsonyabb társadalmi osztályba tartozó nők, a háztartásiasított (domestic) formájában a család nőtagjai azok, akik ezeket a munkákat végzik. Egy friss magyarországi kutatás, a Nőügyek 2018 (Gregor és Kováts 2018) eredményei alapján mutatom be, hogy megfelelő ellátási formák hiányában hogyan maradnak magukra az idősgondozási feladatokkal az érintett hazai középkorú nők, és ez miként járul hozzá a nemek közti egyenlőtlenségek újratermeléséhez.

BEVEZETÉS

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, miként alkalmazható a magyarországi nemek közötti egyenlőtlenségi viszonyok leírására a Beatrix Campbell által 2014-ben bevezetett „neoliberális neopatriarchátus” fogalma. A neoliberális neopatriarchátust Grzebalskához és Petőhöz (2018) hasonlóan gender rezsimeként közelítem meg. Gender rezsime alatt különféle alapelvekre épülő, rendszerszerű irányítási és társadalomszervezési módot értünk, amelyben különféle társadalmi szereplők és intézmények közvetítenek és alakítják a nemek közti viszonyokat (Walby 2004). Ebben különös jelentősége van az államnak is, amely maga például a különféle politikai és intézményei révén a társadalmi nemi viszonyok alakítója, illetve annak berendezkedése, szabályai ezen viszonyok lenyomataként is értelmezhetőek (Connell 1990). Neoliberális neopatriarchátus alatt olyan társadalmi berendezkedést értünk, amelyben a nők és férfiak csoportja közti egyenlőtlen strukturális viszonyok, ahogyan azt majd a későbbiekben részletesen bemutatom, egyrészt előzményei, másrészt pedig következményei is a gazdasági növekedést célzó, a jóléti államot főként a szűkítésén keresztül újradefiniáló, depolitizáló és a piaci versengő logikát értékvilággá előléptető neoliberális politikai projektnek. Olyan ideológiák és társadalmi állapotok működtetése képez neoliberalizmus és neopatriarchátus között közvetítő és legitimáló

csatornát, mint például az egyének jólétének biztosítását célzó reprodukív feladatokat elsődlegesen – és egyre növekvő mértékben – a család szférájába allokálók, jóléti politikát alátámasztó familizmus (Saraceno 1994; Dupcsik és Tóth 2008) vagy az intézményes megoldást a piac bevonásával elképzelő privatizálás, illetve kommodifikálás. Tanulmányom a hétköznapi élet szociológiájának (Sztompka 2008) területére is esik, mivel az a célom, hogy magyarországi empirikus kutatásokból származó példák segítségével mutassam be, miként csapódik le a neoliberális neopatriarchátus a hétköznapi életben. Mivel, ahogyan azt majd később részletesebben kifejtem, a nemek közti munkamegosztás, és ezen belül a fizetett és fizetetlen gondoskodói és más reprodukív feladatok és munkák nőkhöz rendelése az alapja a fogalomnak, ezért a példák is ehhez a területhez kötődnek.

A NEOLIBERALIZMUS FOGALMA

A tanulmány központi fogalma megkívánja, hogy röviden rögzítsem, milyen értelemben használom a neoliberalizmus fogalmát. A neoliberalizmus történetét összefoglaló munkájában David Harvey (2005: 2) politikai-gazdasági gyakorlatok elméleteként vezeti be a neoliberalizmus fogalmát. Harvey (2005: 3) arra is rámutat, hogy történelme során a neoliberalizmus egyfajta diskurzusmódként is hegemon pozícióba került, amely befolyásolja a gondolkodásmódot, az embereket körülvevő világ folyamatainak érzékelését és értelmezését, befolyásolja azt, mi számít józan észnek (*common sense*). Thorsen (2009: 15–16) szerint a neoliberalizmus különféle politikai-gazdasági hitek készlete: egyrészt magában foglalja az államnak a piac szabályozásával kapcsolatos kívánatos szerepéről való politikai hitek készletét; emellett a szabadpiac és a szabadkereskedelem fontosságával kapcsolatos hitet is jelenti; és végül tartalmaz egy erkölcsi, morális hitvilágot is, amelynek célja, hogy e mentén értékelje, megítélje az embereket vagy éppen jogilag is büntessen bizonyos viselkedéseket. Ez utóbbit egyébként Wacquant (2012: 75) is kiemeli neoliberalizmus-definíciójában, mint az állam büntető szárnyának és funkciójának erősödését, ennek nyomán pedig absztrakt és konkrét jelentésében is az erőszak jelenlétét, amivel a struktúra által kitermelt szegénység büntetését irányozza a korábbi jóléti politikák helyett.

A neoliberalizmusra Brown (2005: 39) alapján egyfajta politikai racionalitásként, a kormányozhatóságnak egy formájaként tekinthetünk, melynek keretében a piaci logika és annak racionalitása kerül kiterjesztésre mindenféle társadalmi intézményre vagy alrendszerre. Az állam szerepe nem a piac kontrollja, hanem pont fordítva: a piac gyakorol kontrollt az államon (Brown 2005: 41). Bockmann (2012) Wacquant (2012) nyomán szintén egyértelműen foglal állást amellett, hogy a neoliberalizmus alapvetően egy politikai projekt, amely nem egyszerűen a szociális állam felülvizsgálatát és újratervezését célozza,

hanem a politika tereit is átrendezi vagy éppen áthelyezi. Bockmann szerint a neoliberalizmus projektje reaktív jellegű, megszületése az állami szerepvállalás módját kritizáló korábbi társadalomkritikai mozgalmak jelszavainak szelektív kiválogatásán alapul, azokat kooptálja (pl. decentralizáció, dereguláció, öngazgatás, önszegélyezés, önállóság, elismerés), miközben az újraelosztási kérdéseket leválasztja ezekről a mozgalmakról, a kooptált jelszavak mellé pedig olyan ideológiákat is beilleszt, mint az individualizmus és az ökonomizmus.

Mindezek alapján, ahogyan azt Grzebalskával (2016) máshol kifejtettük, a neoliberalizmus fogalma, amelyet egy rezsimként, egyfajta irányítási módként képzelünk el, alapvetően három, egymással szoros kapcsolatban álló pillérré építhető. A leggyakrabban használt értelmezés szerint a neoliberalizmus egyrészt egy olyan gazdasági rendszert jelent, amelyet a globális és lokális piacok alulszabályozottsága, szabadkereskedelem, új piacok bevonása, privatizáció, alacsony szintű adó, valamint a finanszírozás, vagyis a pénzügyi szolgáltatók nagyfokú szerepvállalása jellemez. Politikai pillérré egyfajta politikai ideológiaként vagy mozgalomként (Pogátsa 2016: 101) is értelmezhető, ami az állami szerepvállalás és kontroll csökkentését, így például a jellemzően alacsony szintű újraelosztást vagy szűk jóléti állami politikát jelenti. Ennek a nemek egyenlőtlen viszonyára közvetlen hatása van, hiszen egyrészt a politikai és gazdasági elit fennmaradását, valamint az egyenlőtlen társadalmi és hatalmi viszonyok változatlanóságát célozza, másrészt a jóléti intézmények leépülése miatt a háztartásokra háruló plusz munka jellemzően a női háztartástagokra terhelődik (Dunaway [2012] 2018). Jellemzi még politikailag a politikai döntés helyének megváltozása: a döntésekben növekvő szerep jut a szupranacionális politikai és gazdasági szervezeteknek (pl. IMF, Világbank, EU), ezzel párhuzamosan a részvételi demokrácia intézményei kiüresednek, ami nagyfokú depolitizálódást eredményez. A harmadik pillér pedig, hogy a neoliberalizmus vonatkoztatási keretként szolgál, amelyen keresztül a társadalmi értékek, normák, kultúra átalakítását is célozza: a piaci logika szemlélete, az ezen az alapon definiált racionalitás, produktivitás, hatékonyság, rugalmasság kritériumai a nyelven keresztül (Aczél, Szelewa és Szikra 2015) is a menedzsmentet és a termelészempléteket, valamint a versenyközpontúságot közvetítik. Ugyanezen az érték közvetítő pilléren keresztül tud működni a neoliberalizmus individualista emberképe, amelyben nem csak a jogok, hanem a kötelezettségek és a felelősség is elsősorban egyéniként van elképzelve, ez pedig meggátolja azt, hogy társadalmi problémákról ne csak az érintetteket, hanem a tágabb társadalmi struktúra működését is felelőssé tegyék. Mindez erodáló hatással van a szolidaritásra, hiszen nehezíti a közös helyzet felismerését a különféle, strukturálisan hátrányos helyzetű csoportok között, amelyek egy szűkös vagy éppen szűkülő erőforrásokkal bíró jóléti rendszerben könnyen egymás vetélytársaiként jelennek meg. A morális, értékalapú pillér gondolata Frasersnél ([1989] 2008: 118) is megjelenik,

amikor kijelenti, hogy a kapitalista gazdasági rendszernek is van morális-kulturális dimenziója, elég csak egy kapitalista munkahelyen uralkodó, a hatékonyságot és produktivitást szolgáló szervezeti kultúrára gondolni, amely a szervezet minden tagjának viselkedését befolyásolja és előírásokkal szabályozza.

Fontos kiemelni, hogy a neoliberalizmus nem valamiféle univerzális vagy ahistorikus koncepció, azaz térben és időben változatos formával és tartalommal bír.¹

(NEO)PATRIARCHÁTUS

Jelen írás keretei között nincs lehetőségünk arra, hogy számba vegyük a legkülönbélebb patriarchátus-, illetve társadalmi nemi rend elméleteket, illetve az azokkal kapcsolatos kritikákat. Ahhoz viszont, hogy megértsük, mitől és miben új a modern patriarchátus-hoz² képest a neopatriarchátus, szükségünk van a fogalmak tisztázására. A patriarchátust legrovidebben bell hooks (2000) definiálta, aki intézményesített szexizmusként határozta meg ezt a társadalmi rendszert, vagyis a nemek közti különbségtevést és hierarchiát, a férfiak mint csoport a nők mint csoport feletti kontrollját legitimáló nézetek intézményesített mechanizmusokon keresztül érvényre juttatását értve alatta. A fogalommal szemben felhozott kritikákat, miszerint az ahistorikus, univerzalista és redukcionista (Pilcher és Whehelan 2004: 94), többek között Sylvia Walby (1992) igyekezett átfogó elméletben feloldani. Definíciója szerint a patriarchátus összesen hat, különféle társadalmi struktúrából, ezek összekapcsolódásából, valamint az ezeken belül végbemenő gyakorlatokból álló rendszer. Ezek a struktúrák a következők: (1) patriarchális termelési mód, amelynek lényege, hogy a háztartáson és a családon belül jellemzően a nők fizetetlen munka formájában (házimunka, gondoskodás) végzik a többi családtag, köztük a férfi munkaerejének

---

1 Jessop (2013: 70) például négy különböző típusát különíti el, amelyek közül az egyiket, az általa a legradikálisabb formájúként jellemzett neoliberális rendszerátalakításnak (*neoliberal system transformation*) nevezi, amelyet a poszt szocialista országokra tart a leginkább jellemzőnek. Más irodalmak is amellett érvelnek, hogy a kelet-európai országok egy új, a korábbiaktól eltérő típusú neoliberális berendezkedéssel bírnak, amelyet a „kelet-európai külföldi működőtőke-függő versenyállamok” megnevezéssel illetnek, és amelyek bevezetésében Magyarország az élen járt (erről bővebben lásd Pogátsa 2016: 71).

2 A patriarchátus eredeti jelentésében arra a premodern együttélési formára utal, amelyben a család, a háztartás vagy más együtt élő közösség feje az apa vagy a legidősebb férfi, aki a közösség többi tagja, valamint a közös tulajdon felett is uralkodott és hatalommal bírt (lásd például Morgan [1877] 1961; Weber [1922] 1996). A modern patriarchátus fogalma ezzel szemben már egy komplett társadalmi rendszer megjelölésére szolgál.

újratermelését; (2) a fizetett munka világa, ahol a foglalkozások struktúráját a horizontális és vertikális nemi szegregáció jellemzi, a hivatássá váló gondoskodó foglalkozások leértékelésével, munkaidő-, munkakörülmény- és stabilitás-különbségekkel, bérkülönbséggel; (3) a patriarchális állam, amely különféle társas intézményeket célzó politikájával és a törvénykezéssel képes egyenlőtlen nemi viszonyokat kreálni; (4) erőszak, amely alá nemcsak a fizikai erőszak, hanem a nemi struktúra kényszerítő ereje is tartozik; (5) a szexualitás viszonyai; (6) kultúra. Ezen a hat területen kölcsönhatásban alakulnak ki az egyenlőtlen társadalmi viszonyok nők és férfiak között.³

A neopatriarchátus fogalmáról kevés irodalom található, az viszont beszédes, hogy a fellelhetők egyike sem a tudományos centrumnak számító országok valamelyikéből, hanem közel-keleti vagy afrikai szerzőktől származik. A fogalmat először Sharabi (1988) vezeti be egyfajta modernizációs keretben, de abból mégis kissé kilépve. Sharabi (1988: 4) szerint ugyanis attól „neo” a neopatriarchátus, hogy a felszínen történő, különféle gazdasági és más alapokon zajló modernizációs folyamatok nem tették zárójelbe a patriarchátust, hanem egyszerűen átalakították, újraszervezték a struktúráját, de az így létrejött viszonyok továbbra is egyenlőtlenek, egyszerűen csak új, „modern” köntösbe vannak csomagolva. Sharabi (1988: 25) szerint éppen ezért a modernizmus a neopatriarchátuson belül fetiszizált gyakorlatként, reflektálatlanul, függőségi viszonyként értelmeződik. Sharabi azt is kiemeli, hogy a neopatriarchátus kialakulásában, amelyet ő az arab országok kontextusában vizsgál, kitüntetett jelentősége van az úgynevezett függőségi vagy perifériális kapitalizmusnak. Ennek eredményeképpen, az arra jellemző termelési mód miatt ugyanis Sharabi szerint egy hibrid, neopatriarchális kispolgárság jön létre, amely hordozója és alakítója ennek a társadalmi rendszernek. Az erőszak, illetve a militarizmus, amely már a neoliberalizmus-fogalmak esetében is fontos elem volt, Sharabi szerint a neopatriarchátusban is megjelenik, ahol maga az állam ellenőrzi, kontrollálja a polgárait, és ebben erőteljesen támaszkodik a jogrendre és az azt övező morális konszenzusra. A neopatriarchátus fontos jellemzője továbbá, hogy az ember szinte elvész akkor, ha a családi vagy más társas csoportjából valamilyen okból kiesik vagy azokkal nem

---

3 Itt most nincs alkalmunk arra, hogy részletesen kitérjünk rá, de a Walby és más patriarchátus-elmélettel foglalkozó teoretikusok által alkalmazott megközelítésekkel szemben több kritika is felmerült, ezek közül az egyik fő gondolat a túlzott homogenizáció és esszencializmus, amelyben férfiak és nők csoportja leegyszerűsítve jelenik meg, ahol az egyes csoportok minden tagja egylényegű. Ezt igyekszik áthidalni például Connell (1987) nemi rend elmélete, amelyben főként a maszkulinitások sokféleségét és az azok közti strukturális viszonyokat hangsúlyozza (erről bővebben lásd még Connell (1995). Ugyancsak ide sorolható Barbara Risman (2004) elmélete, amely a társadalmi nemi viszonyokat mint több szinten működő, különféle intézményeken és alrendszeren keresztül ható társadalmi struktúrát mutatja be.

rendelkezik, és az állam nem képes ezek helyébe lépni, vagyis a neopatriarchátusban⁴ kitüntetett szerepe jut a familizmusnak is.

A familizmus értelmezhető ideológiaként és társadalmi állapotként is (Dupcsik és Tóth 2008: 309). Előbbi olyan hiedelmeket jelent, amelyek a családot idealisztikusan, az altruizmus, a szolidaritás, a reciprocitás funkcionális egységeként és terepeként mutatják be, amely így a család fontosságát és a családban élés kívánatosságát hangsúlyozza. Ez a típusú ideológiai familizmus társadalmi intézmények által is közvetített, így lehetséges például familista jóléti politikáról (Saraceno 1994) vagy éppen családpolitikáról (Lohmann és Zagal [2016] 2017; Szalma és Matysiak 2012) beszélni. Ezen túl a familizmus fogalma olyan társadalmi állapot megjelölésére is szolgál, amely a különféle társadalmi intézményekben és más emberekbe vetett bizalom alacsony szintjével jellemezhető.⁵ A magyar társadalomban abszolút értelemben és nemzetközi összehasonlításban is alacsony egyrészt az emberekbe, de különösen az intézményekben vetett bizalmi szint, a rosszabb anyagi helyzetűek bizalomszintje pedig még az átlaghoz képest is alacsonyabb (Bodor és Grünhut 2015). A rendszerváltás után átlagosan folyamatosan csökkent az emberek közeli, erőforrásokat megmozgatni képes kapcsolati hálójá, és ennek is jelentős, körülbelül 70 százaléknyi részét valamilyen családi kapcsolat teszi ki (Kmetty, Koltai és Tardos 2017).

A NEOLIBERÁLIS NEOPATRIARCHÁTUS FOGALMA

Beatrix Campbell 2014-es tanulmányában vezette be a neoliberális neopatriarchátus fogalmát a társadalmi nemekkel foglalkozó tanulmányok területén. Elméletének kiindulópontja Anglia, és példái is jórészt onnan származnak. Állítása szerint az intézményesített küzdelem a nemek egyenlőségének érdekében, azaz az úgynevezett egyenlő esélyek paradigma

---

4 Omojola és Yartey (2016) a nigériai kontextusban zajló politikusi diskurzusokról szóló elemzésükben úgy fogalmazzák, hogy a neopatriarchátus a politikai diskurzus részeként egyáltalán nem ellenzi a nőknek valamiféle hatalommal való felruházását, a politika terepét viszont egyértelműen a férfiak számára jelöli ki. Szerintük, míg a feminista diskurzus megkérdőjelezi a patriarchátus létjogosultságát, a neopatriarchátus pont, hogy ennek a hegemoniának a fenntartásában érdekelt.

5 A társadalomban már a rendszerváltás idején is tapasztalható alacsony bizalmi szinttel kapcsolatosan jegyzi meg Tomka Béla (2015: 153–154), hogy ez eleve akadályozza, hogy csoportok vagy csoportok tagjai egymással kooperáljanak vagy valamiképp együttműködjenek, szerveződjenek, ennek abban is nagy jelentősége van, hogy a jóléti állam juttatásaiból részesülők miért nem tudják megszervezni magukat akkor, amikor a jóléti állam szűkítése és az egész jóléti rendszer megkérdőjelezése történik.

nemhogy nem hozta el a vágyott „gender forradalmat” (lásd erről még pl. England 2010), a nemek közötti egyenlőtlenségek strukturális és rendszerszintű okai pedig nemhogy nem tűntek el az utóbbi időben, hanem észrevétlenül egy új típusú patriarchátus kiépítésének a részévé váltak. Ez a neopatriarchátus nem kulturális és értékalapon tartja fenn a társadalmi munkamegosztás alapkövének tekinthető hagyományos nő-férfi szerepeket és ezáltal a nemek közti egyenlőtlen viszonyt. Sokkal inkább a neoliberais gazdasági-politikai kontextusnak a cselekvésekre gyakorolt kényszerítő jellegével karöltve szabja szűkre a nők és férfiak számára előírt szerepek és tevékenységek körét, és termeli újra a nemek közötti munkamegosztás egyenlőtlen struktúráit. Campbell három fő csatornát különít el, amelyeken keresztül egymással szorosan összekapcsolódva a neoliberális neopatriarchátus működik: (1) a munkaerőpiacon tapasztalható kizsákmányolás és nemek között fennmaradó munkamegosztás; (2) a nemek időfelhasználási struktúrájában látható különbségek a gondoskodói munkák egyenlőtlen megosztása révén; (3) erőszak, amelybe az interperszonális fizikai erőszak, a szimbolikus erőszak különféle formái épp úgy beletartoznak, mint a hadi- és háborúipar következtében bekövetkező, civil női lakosságot is sújtó erőszak.

Campbell (2014: 12–13) alapvetően – már csak a neoliberalizmus jellegéből fakadóan is – globális fogalomként kívánja alkalmazni a neoliberális neopatriarchátus koncepcióját: a neoliberális gazdasági rendnek a posztkoloniális területeken tapasztalható erőszakos viszonyokat létrehozó, a helyi nőkre gyakorolt negatív hatását is kiemeli. A koncepcióval szemben azonban kritikaként lehet hozni, hogy kelet-közép-európai perspektívából nem képes a globális egyenlőtlenségek nemek közötti viszonyokra gyakorolt hatását maradéktalanul megragadni: a globális gondoskodási krízis (Fraser [2016] 2018), a gondoskodói láncok (Hochschild 2000), az ipari termelés (pl. textilipar) különböző egységeinek a centrumtól a perifériára, félperifériára való kiszervezése során a női munkaerő kizsákmányolása (Dunaway 2012 [2018]; Federici 2015), a prostitúció és emberkereskedelem (Dés 2018; Katona 2016) például kiesnek a fókuszából.

További kritikaként említhetjük, hogy az előzőekben már részben érintett gondolat, vagyis az állam és a különféle jóléti politikák szerepe, valamint állam és gazdaság kapcsolata a neoliberális neopatriarchátus kiépítésében Campbell fogalmában meglehetősen rejtve marad. Ezeknek azonban kulcsszerepe lehet akkor, ha maga az állam is erőteljes alakítója a különféle szociálpolitikai révén a nemek közti egyenlőtlen viszonyoknak.

Campbell előtt Walby (2011: 110–116) tett kísérletet arra, hogy a neoliberális gender rezsim fogalmán keresztül jellemezze azt a politikai irányítási módot, amely egy adott társadalomban a gazdaság, a politika (*polity*), az erőszak és a civil társadalom területein keresztül szervezi a nemek közti egyenlőtlen viszonyokat. Walby (2011: 115) különbséget tesz a gender rezsimnek, így a neoliberális gender rezsim nyilvános és háztartásiasított (*domestic*) formája között. Míg előbbit a nők magasabb arányú munkaerőpiaci és más

nyilvános szférán belüli (pl. döntéshozás) részvétele jellemezi, ahol a reprodukív munkák főként piaci alapon kerülnek meg- és kiszervezésre, ami a nők között is egyenlőtlen viszonyokat teremthet⁶, addig a háztartásiasított formában a nők nyilvános szférán belüli jelenléte korlátozottabb, mert a gondoskodói munkák a háztartások, a családok szférájába vannak allokálva. Abban, hogy melyik forma valósul meg, fontos szerep jut az állam gazdasági- és genderpolitikájának.

A NEOLIBERÁLIS NEOPATRIARCHÁTUS FOGALMÁNAK GYÖKEREI A KAPITALIZMUS-KRITIKUS FEMINIZMUSBAN

A neoliberális neopatriarchátus, illetve az imént említett neoliberális gender rezsim koncepcióinak előzménye a szakirodalomban sokszor – helytelenül – szinonimaként kezelt baloldali/szocialista/marxista feminizmusban gyökerezik. A feminizmus ezen válfajait a különféle kapitalizmusok kritikája jellemzi, amely a nemek és a társadalmi osztályok közti hatalmi egyenlőtlenségi viszonyok kettős rendszerében vizsgálja a társadalmi jelenségeket (Beasley 1999: 62). A kapitalista gazdasági termelés módozatai, valamint az a mód, ahogyan a nőnek és férfinak születettek társadalmi nemmel⁷ felruházott emberek lesznek, és a nemükhöz rendelt egyéni és intézményes elvárásoknak megfelelően részt vesznek a társadalmi munkamegosztásban, értelmezése szerint egymást erősítve, kiszolgálva kapcsolódnak össze (Hartmann [1981] 2010, Beasley 1999: 63), a kapitalizmus és patriarchátus egyfajta „dinamikus duóként” értelmezhető, semmint kettős vagy éppen egyesült rendszer

---

6 Itt érdemes említést tenni az úgynevezett lila gazdaság (*purple economy*) fogalmáról, amely a gondoskodás területét a fenntarthatóság nevében a gazdaság részeként, termelés és fogyasztás mechanizmusainak harmóniájában képzeli el (Ilkarracan 2013: 34). Kérdés, hogy ha ez ugyanannak a piaci viszonyrendszernek a szabályai szerint kíván működni, amely eredményeképpen a válságjelenségek megszületnek, várható-e ettől a megközelítéstől jelentős enyhülés a gondoskodási krízisben, vagy az a helyzet áll elő, hogy a piacosítás következtében a tehetősebbek lesznek képesek kiszervezni a gondoskodói feladatokat, miközben a professzionális gondoskodói szakmák presztízse nem emelkedik jelentősen, vagy az abból termelt profit továbbra is egyenlőtlenül oszlik meg a szféra szereplői között.

7 A tudományos, aktivista és közéleti fogalomhasználatban látható diverzitások miatt itt térek ki röviden arra, mit nevezek társadalmi nemnek (*gender*): a nőkhöz és férfiakhoz mint társadalmi csoport tagjaihoz rendelt, interakciók és társadalmi intézmények révén kifejezésre juttatott és működtetett társadalmi elvárások, normák olyan rendszere, amely nem egyszerűen a csoportok egymástól való megkülönböztetését, hanem ezek valamilyen, jellemzően hierarchikus viszonyba való rendezését is szolgálják.

gyanánt. Kapitalizmus és patriarchátus tehát egymással interakcióban lévő rendszerek, és ezen interakció révén jönnek létre a nemi és osztályalapú egyenlőtlen társadalmi viszonyok.

Ennek az interaktív viszonynak az elemzését Eisenstein (1979: 27) szerint megnehezíti az, hogy a reprodukció elsődleges színtereként értelmezett család (háztartás) és a kapitalista gazdaság szférái egymástól különálló rendszerekként jelennek meg.⁸ A nemek közötti hierarchikus munkamegosztás viszont az a terület, amelyen keresztül mindkét szféra egymással is kölcsönhatásba lépve működik. Ebben az értelemben a nemi szerepek nem egyszerűen a nemek közti különbségek, amik a szerepekhez rendelt eltérő értékeléssel hierarchia létrehozását szolgálják. Eisenstein szerint a kapitalista termelési módba való hierarchikus bekapcsolódás révén a gazdaság szférájában is strukturálják a nemek közti viszonyokat. Jó példa erre az, ahogyan az eredetileg a háztartáson belüli gondoskodó és más különféle reprodukív feladatok, azok professzionalizációját követően alacsony presztízsű és alulfizetett munkává válnak, amiket jellemzően továbbra is nők végeznek (pl. takarítók, ápolók, tanárok, óvodapedagógusok, szociális munkások stb.). A kapitalizmus, mivel nemek közti egyenlőtlenségeket eredményez, szolgálja a patriarchátust. A patriarchátus, mivel kulturális kódokkal, sztereotípiákkal és hiedelmekkel legitimálja és fenntartja a nemek közti különbségeket és egyenlőtlenségeket, alapot ad a nemi színezetű, a gazdaság szférájában látható hierarchiára, ahol a nők például rendre az olcsó vagy a munkaerőpiac igényeinek megfelelően oda bevonható vagy kivezethető munkaerőt jelentik. Együtt a kettő interakciója adja egy társadalom politikai gazdaságát (Eisenstein 1979: 28). Ennek az integrált rendszernek a működtetése pedig politikai kontrollt is kíván, ebben van kulcsszerepe például az államnak.

Márpedig a neoliberalizmus különböző szakaszaiban, annak megfelelően, hogy felívelő, stagnáló vagy éppen válságperiódusról beszélünk, különböző mértékben volt a gazdaságnak szüksége például a női munkaerő bevonására vagy éppen kiáramoltatására. Olivetti (2013: 36) tanulmányában 16 fejlett piacgazdasággként besorolt európai és más kontinenseken található ország női foglalkoztatási rátáit veti össze 1890 és 2010 között, és bár eltérő mértékben ugyan, de a hosszú 1970-es évek során szinte mindenhol bővülés figyelhető meg. Ezzel párhuzamosan a reprodukív munkák mennyisége vagy éppen a helyszínikre vonatkozó normatív előírások, nevezetesen hogy a háztartáson belül és a nőknek kell őket végezniük, nem feltétlenül változtak meg a gépesítés eredményeképpen (Shehan és

---

8 Eisenstein szerint ez az elválasztás a nyelven keresztül is kifejezésre jut. Itt gondolhatunk az olyan, a nemzetközi irodalomban is uralkodó kifejezésekre, mint „munka-magánélet/család, konfliktus/egyensúly/összehangolás”, amelyek már a probléma megnevezésében is külön szféraaként jelenítik meg ezt a kettőt, és így többek között a két szféra működési logikái, valamint a szférák közti konkrét kapcsolat kerül háttérbe.

Moras 2006), és nem is lehetett mindenféle reprodukív munkát így kiváltani, lásd például azokat, amelyek más emberek irányába zajló gondoskodási munkák. A jóléti intézmények és szolgáltatások, a hozzáférés alapelvein nyugvó különféle jóléti rezsimek jellegétől, valamint a prosperáló, stagnáló vagy dekonjunkturális szakasz jelenlététől függően volt annak tere, hogy inkább állami intézmények, piaci szolgáltatók vagy a családtagok, főként nők bevonásával történjen meg a reprodukív feladatok ellátása.

A NEOLIBERÁLIS NEOPATRIARCHÁTUS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

Ahogy az többek között Ferge Zsuzsa (2017: 95) összegző visszatekintéséből kiderül, a rendszerváltás a kelet-közép-európai országok esetében a korábbinál is tágabbra nyitotta a „világszerte domináns neoliberális elvek” előtt az utat. Mindez nem volt előzmények nélküli: az 1970-es évek olajválságainak Magyarországra begyűrűző hatásait a hazai politikai és gazdasági vezetés már az 1970-es (Germuska 2014) és az 1980-as években is megszorításokkal, illetve piaci liberalizációval (Laki 1998) igyekezett kezelni. A bölcsődei férőhelyek szűkültek, és egyre jobban a városokra koncentráálódtak, a normatív állami támogatásuk megszűnt. 1992-ben bevezetésre került a főállású anyaság, amely a munkanélküliség és a szociális ellátásoktól való kiszámíthatatlan, függő viszonyra kínált alacsonyan fizetett alternatívát az érintetteknek (Adamik 1997). A rendszerváltás és az átmenet sokkját az 1995-ös megszorítások tetézték: a családi pótlékra, a GYES-re és a szülési segélyre való jogosultság szűkítése sok nőt érintett közvetlenül. Ahogy az Szikra Dorottya (2013) elemzéséből kiderül, a 2008-as gazdasági válság akkori szocialista-liberális koalíciós kormányzat által történő, közkiadásokon keresztüli, illetve a jóléti szolgáltatások redukálását jelentő megszorító intézkedésekre építő kezelése több szempontból is hátrányosan sújtotta a hazai nők különféle csoportjait. Többek között ezzel mutatott folytonosságot a 2010 óta kiépülő hazai gender rezsim is.

A 2008-as gazdasági válságot követő egy évtizedben tapasztalható magyarországi és lengyelországi politikai változások kapcsán a neoliberális neopatriarchátus Grzebalska és Pető (2018) értelmezése szerint a többek között a liberális emancipációs és elismerési politikák konszenzusának (Kováts 2017) elutasításán alapuló illiberális demokrácia formációjának sajátos gender rezsimje, amelyet egy sajátos kettősség jellemez. Egyrésztől hitet tesz a nemek egyenlőségének gazdasági aspektusból vett liberális értelmezése mellett (pl. gazdasági okokból fontosnak tartja a nők munkaerőpiaci integrációját), de megszorításokon és szűkítéseken alapuló jóléti politikájával egyúttal gátolja is azt, és így érdemben nem, vagy csak bizonyos társadalmi osztályba tartozó nők számára kerül

elérhető közelségbe az egyenlőség. A jóléti állam szolgáltatásainak szűkítésével például a gondoskodó és egyéb reprodukív feladatok a hagyományos nemi munkamegosztás értelmében ugyan továbbra is a nőkre hárulnak, azok a nők viszont, akiknek van ehhez anyagi forrásuk, ezeket a feladatokat (házimunka, idősgondozás, gyerek gondozás) kiszervezhetik más nőknek (női rokonok, például nagymama vagy alacsonyabb társadalmi osztályba tartozó nők) – ezt nevezi Uhde (2016) eltorzított emancipációnak (*distorted emancipation*).⁹ Ehhez kapcsolódóan Kóczé (2016) arra is felhívja a figyelmet, hogy miközben a neoliberalizmus hatására egyik oldalról megszorodnak az instabil és alulfizetett munkák, amelyek elvégzésére jellemzően marginalizált helyzetű nőket, például roma nőket akarnak bevonni, ugyanezen neoliberalizmus a szociális és jóléti szolgáltatások leépítésével csak nehezíti ugyanezen nők helyzetét. Grzebalska és Pető (2018) a mindkét országra jellemző¹⁰ familista jóléti családpolitika szerepét emelik ki az illiberális demokrácia genderviszonyainak működtetésében. Ebben pedig nemcsak a familista családpolitikák szerepe fontos, hanem azon belül is az úgynevezett maternalizmus, amely a jóléti rendszerek kiépítésében nők fizetetlen gondoskodói feladatát és szerepeit, azon belül is az anyaságot állítja középpontba (Aczél és Szikra 2012: 42). Ez ráadásul szorosan összekapcsolható a kelet-közép-európai országokra jellemző, nacionalizmussal is átítatott „népesedési és demográfiai válság” diskurzussal (Grzebalska és Pető 2018), amely a csökkenő népesség biológiai reprodukciójában is elsődlegesnek tartja a nők szerepvállalását. Mindezek mellett marad továbbra is fontos a nők munkaerőpiaci részvétele, és bár elsődleges feladatok továbbra is a gondoskodás és a külféle reprodukív feladatok ellátása, komoly hangsúly helyeződik a munkaerőpiaci részvételre is.

Ez az elképzelés azonban már korántsem csak a kelet-közép-európai posztoszocialista országok sajátossága. A csökkenő népesség, a lakosság előregedése, ennek nyomán nők növekvő, de a társadalmak fenntartása szempontjából nélkülözhetetlen gondoskodási és más reprodukív feladatai, ezzel együtt a gazdasági növekedés biztosítását kockáztató körülmények (pl. a gondoskodási feladatok miatt a nők hiánya a munkaerőpiacról)

---

9 Az eltorzított emancipáció fogalmához és jelenségéhez szorosan kapcsolható Kováts Eszter (2017) megállapítása, miszerint a magyarországi és nemzetközi, a „gender” ellenségképével szembeni mozgósítás egyik oka nemcsak az, hogy a neoliberális piacpárti változások nem hozták el a várt jólétet a társadalmak széles rétegei számára, azaz a neoliberális konszenzus megkérdőjelezhetővé vált, hanem az is, hogy az emancipatív szándékkal fellépő, úgynevezett egyenlősítő politikák fókuszába a szimbolikus elismerési kérdések kerültek, leválasztva saját magukról a strukturális (újra)elosztási problémákat. A neoliberális neopatriarchátusban megjelenő, eltorzult emancipáció nézőpontjából is érthetővé válik az elmúlt évek „genderideológia” ellenségképével szembeni mozgósítása.

10 Bár mindkét országra eltérő verzióban jellemző, erről bővebben lásd Glass és Fodor (2007), illetve Szikra és Szelewa (2010) írásait.

gyakorlatilag szétfeszítik a globális kapitalizmus fenntarthatónak vélt kereteit (Fraser [2016] 2018). Az ennek enyhítését célzó politikák mára túlnőttek a nemzetállami kereteken, ahogyan azt például a EU vonatkozó genderpolitikája is mutatja. Repo (2014) az EU genderpolitikája kapcsán kifejti, hogy a nemek közti egyenlőség fogalmát és az azt elérni kívánó politikákat nem célként, hanem sokkal inkább eszközként érdemes felfogni, amely nők munkaerőpiaci és magánéletbeli helyzetét, lehetőségeit úgy alakítja, hogy a népesebb és gazdasági (re)produktív szerepeiket is betöltsék. Azzal, hogy az EU genderpolitikája is úgy tekint a nemek egyenlőségének és a nők helyzetének kérdésére, amellyel a gazdasági növekedést, produktivitást, a versenyképesség növelését célozza, több más elemzés is foglalkozik (Arribas és Carrasco 2003; Elomäki 2015; Huelss 2017; Jacquot 2015; Kantola és Squires 2012; Gregor 2017).¹¹

A NEOLIBERÁLIS NEOPATRIARCHÁTUS MAGYARORSZÁGON

A neoliberális neopatriarchátus legkönnyebben megragadható és nyilvános formája a többségében nők által dominált és professzionalizálódott gondoskodói szakmák alulfizettségében, alacsony presztízsében, a munkakörülmények elégtelenségében nyilvánul meg: az egészségügyben az ápolók, az oktatásban a tanárok, az óvodapedagógusok, gondozók, bölcsődei dolgozók, a szociális szféra szociális munkásai szembesülnek ezekkel a problémákkal (lásd például Acsády 2014). Ahogyan arra az elméleti áttekintés során kitértünk, a neoliberális neopatriarchátus egyik fontos jellemzője, hogy a gazdasági strukturális átalakítás az értékek és normák átalakítása révén is képes a nemek egyenlőtlenségét új köntösbe bújtatni és azt legitimálni. Számtalan hazai és nemzetközi kutatás foglalkozott azzal, hogy a rendszerváltást követően a kelet-közép-európai régió gazdasági és politikai átalakulása során a nemek közti egyenlőtlenségek nem tűntek el, és az ezzel kapcsolatos kollektív vélekedések is inkább legitimálták nemek egyenlőtlen viszonyait, vagyis a lekövethető gazdasági folyamatok az értékekre és vonatkoztatási keretekre is hatással bírtak. Tóth Olga (1995) és Blaskó Zsuzsa (2005) is kitér arra például, hogy a rendszerváltást követően a korábbihoz képest tradicionálisabb irányba fordul, különösen a nők körében látható, a nemek közötti munkamegosztással és nemi szerepekkel kapcsolatos véleményváltozások egyik lehetséges oka az, hogy az átmenet során nagyon sok nő a fizetett

---

11 Arról, hogy a magyarországi illiberális demokrácia rendszerének kiépülése milyen interakcióban zajlott a több évtizedes globális gazdasági-politikai válságfolyamatokkal, azokon belül is milyen szerepe volt ebben az EU politikájának, a nemzetközi és nemzeti tőkés csoportok megerősödésének lásd Geröcs és Jelinek (2017) írását.

munkájának elvesztését követően a háztartás és otthon szférájába „vonult vissza”. Azaz a strukturális átalakulás kontextusa is befolyásolhatta, milyen értelmezési keretek voltak elérhetőek az érintettek számára. Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet Blaskó (2011) egy másik tanulmányában, amelyben arról ír, hogy az alulfinanszírozottság következtében nem elég jó minőségűnek megítélt bölcsődei szolgáltatások ismerete is ráerősít a kisgyermekes anyák körében arra a hiedelemre, hogy úgy helyes, ha legalább 3 éves korig az anyával marad a gyerek.

A vélekedések rendszerlegitimáló változásai mellett a nemek egyenlőtlenségének újratermelésére a közpolitikák üzenetei is rásegítenek. Ahogyan azt Darvas Ágnes és Szikra Dorottya (2017: 217) a rendszerváltást követő 25 év magyarországi családpolitikai történéseit összefoglaló tanulmányukban jelzik, bár a hazai családpolitikát a főbb struktúrák változatlanúsága mellett a ciklusról ciklusra való változás is jellemzi, a pronatalista és a maternalista jóléti politika, valamint a munkaerőpiac aktuális igényeihez (női munkaerő bevonása vagy kivonása) való igazítása állandó elemei voltak minden kormányzati ciklus jóléti politikájának. A 2008-as gazdasági válságra adott kormányzati válaszreakciók, továbbá a 2010 óta megfigyelhető kormányzati családpolitika egyaránt beleilleszkednek a neoliberais neopatriarchátus, valamint a már említett eltorzított emancipáció (Uhde 2016) egymást is kiegészítő koncepcióiba, és egyértelműen növelték egyrészt a nemek közötti, másrészt a vagyonosabb és magasabb státuszú családoknak kedvező újraelosztás révén az azonos neműek csoportján belül az osztályok közötti egyenlőtlenségeket (Szikra 2013, 2014, 2018).

A tanulmány zárásaként egy nemrég publikált kutatás, a *Nőügyek 2018* (Gregor és Kovács 2018) eredményei alapján hozok kurrens példákat a neoliberais neopatriarchátus jelenségére. A kutatást 2017 őszén-telén végeztük. A két fővárosi és négy egyéb városban zajló, összesen hat kor, iskolai végzettség és önbesoroláson alapuló társadalmi státusz mentén homogén, csak női résztvevőkkel zajló fókuszcsoporthoz tartozó kutatási pillért egy ezer fős nem, korcsoport, lakóhely településtípus és iskolai végzettség mentén reprezentatív kérdőíves kutatás egészítette ki. Arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen problémákkal küzdenek a magyar nők, és hogy ezekről az ügyekről miként vélekednek a hazai társadalom különféle női és férfi csoportjai.

A kutatás során több olyan ügy is körvonalazódott, amelyen keresztül bemutatható, hogy miként konzerválódnak a nemek közötti egyenlőtlen viszonyok és a nők hátrányai úgy, hogy annak gyökerét a már részletezett neoliberais gazdasági és politikai rendszerben szükséges keresni. Az egyik ilyen – nem meglepő módon – a gondoskodás témája volt. Míg azonban a korábban bemutatott szakirodalmak, amelyek a neoliberais jóléti politikákban megbújó familizmus és maternalizmus szerepét vizsgálták a neopatriarchális viszonyok rögzítésében, kevés figyelem fordult az idősgondozás felé, ami a *Nőügyek 2018*

kutatásban hangsúlyosan került elő. Pedig az eredmények szerint a familizmus ebben a kérdésben is nagyon domináns keret.

Egy korábbi, 2013-ban, az *International Social Survey Project* (ISSP) keretében a TÁRKI által lekérdezett kutatás során a válaszadók közel háromnegyede nyilatkozott úgy, hogy ha egy idős embernek segítségre van szüksége a mindennapokban¹², akkor elsősorban a családtagoknak kell ezt a segítséget nyújtania, az állam által biztosított intézményes szolgáltatásokat közel ötödük jelölte meg (1. táblázat).¹³

1. táblázat: *Beszéljünk most olyan idős emberekről, akiknek segítségre van szükségük a mindennapokban, például a bevásárlásban, a takarításban, a mosásnál stb. Ön szerint elsősorban ki nyújtsa ezt a segítséget? (összes megkérdezett)*

	%	N
a családtagoknak	74	744
az állami intézményeknek	19	191
non-profit szervezeteknek	3	35
szakosodott magánszolgáltatóknak	2	25
nem tudja, nem válaszol	2	16
ÖSSZESEN	100	1012

Forrás: ISSP 2013, magyarországi válaszadók, saját számítás

Ez a válaszopció („a családtagoknak”) azonban elfedi, hogy a családon belül milyen a nemek közötti munkamegosztás, és hogy az idős családtagokkal kapcsolatos gondoskodói feladatok jellemzően a női családtagok vállán nyugszanak, illetve azok elvégzését számukra írja elő a társadalom. A *Nőügyek 2018* kutatásban megerősítést nyert ez a jelenség. A kérdőíves kutatás során az idősgondozásban érintett válaszadók, vagyis azok, akik családjában jelenleg is fennáll vagy a múltban bármikor fennállt az az élethelyzet, hogy állandó ápolást igénylő idős ember van a családban, kétharmada jelezte, hogy női családtag volt az, aki ebben a helyzetben segítséget nyújtott (2. táblázat).

12 Szemléltetésül: 2014-ben az Eurostat adatai alapján Magyarországon a 65 év felettiek 33 százalékának volt szüksége arra, hogy a mindennapi személyes gondoskodás (étkezés, kikelés az ágyból/ befekvés az ágyba, öltözködés, mosdóhasználat, fürdés) során segítséget kapjon.

13 A kérdés megítélésében nem mutatkozott szignifikáns különbség sem nem, sem életkor, se a két tényező együttes figyelembevétele mentén sem.

2. táblázat: Ki volt az, aki ilyen helyzetben (itt: állandó ápolást igénylő idős ember van a családban) segítséget nyújtott? (azok között, akik a múltban vagy a jelenben is megtapasztalták az adott élethelyzetet, több válasz is lehetséges, N= 146)

	%	N
női családtag	67	98
férfi családtag	19	27
az állam vagy valamilyen állami intézmény	18	26
piaci szolgáltató	6	8
civil szervezet	5	8
munkáltató	1	1
senki	3	5
egyéb	2	2

Forrás: Nőügyek 2018 (Gregor és Kováts 2018: 84)

Az elvárások szintjén is visszaköszönnek ezek a mintázatok. 10-ből 6 megkérdezett jelezte, hogy elsősorban női családtag feladata lenne, hogy ilyen élethelyzetben segítséget nyújtson, a válaszadók negyede pedig az állam vagy állami intézmény feladatának látja ezt elsődlegesen (3. táblázat).

3. táblázat: És Ön szerint a következő szereplők közül kinek lenne a feladata elsősorban, hogy segítséget nyújtson (itt: állandó ápolást igénylő idős ember van a családban)? És másodsorban? (összes megkérdezett, %, N=1000)

	elsősorban	másodsorban
női családtag	60	8
férfi családtag	3	33
az állam vagy valamilyen állami intézmény	26	21
piaci szolgáltató	3	10
civil szervezet	2	15
munkáltató	1	1
egyéb	1	1

Forrás: Nőügyek 2018 (Gregor és Kováts 2018: 85)

A számok azonban nehezen adják vissza azt az élethelyzetet, amely azok számára jut osztályrészül, akik tartósan beteg családtagot ápolnak. A fókuszcsoportos beszélgetéseken több olyan nő is részt vett, akik érintettek voltak ebben, továbbá általános egyetértés övezte – főként a középkorú vagy annál idősebb résztvevők esetén – azt, hogy megkerülhetetlen feladatként áll előttük az idős szülőkről, anyósról vagy apósról való gondoskodás. A következő részlet például konkrétan érinti az alacsony ápolási díj kérdését is:

„Az idősgondozás az olyan, mint a GYES, csak ugye lefelé épül. És ez a 20 ezer Ft-os ápolási segély, azt sem vettem fel, pénz nélkül voltam ott, valahogy majd csak megélek. És az nem pénz. Ez valahogy gond, az időseket jobban gondoznák, ha megfizetnék. Tessék adni egy fizetést, az egy komoly munka. 24 órás meló, főztem, kertet csináltam, sétáltunk, meg minden.” (Budapest, 45 év felettiiek csoportja)¹⁴

Az ápolási díjra csakis hozzátartozó lehet jogosult, aki egyrészt nem részesül valamilyen más, rendszeres pénzellátásban (pl. nyugdíj, GYED, GYES), és súlyosan fogyatékos, tartósan beteg hozzátartozóját ápolja. Az ápolási díjban részesülők háromnegyede, az ápolott személyek többsége, 56 százaléka nő (Tátrai 2016). Az ápolási díj filozófiája tehát egy az egyben leképezi a familizmust, hiszen egyértelműen csakis az ápolott rokona kaphatja, a legmagasabb, 0-24-es ápolásért járó lehetséges legmagasabb összege is annyira alacsony (2018-ban 52 812 Ft), hogy az az ápoló és az ápolott egzisztenciáját is fenyegeti, akik, ahogy láthattuk, többségében nők.

Az idősgondozás feladata, akárcsak a gyerekevelés, szinte kibékíthetetlen ellentétben állnak a munkaerőpiaci részvétellel. A következő fókuszcsoportos beszélgetésrészlet azt illusztrálja, hogy a gondoskodás, valamint a fizetett munka és a tőkés termelés világában való részvétel, ahogyan azt Fraser ([2016] 2018) is leírta, olyan kívánalmakat támasztanak a nőkkel szemben, amelyet egyszerre nem lehet teljesíteni. Ebben csúcsosodik ki a gondoskodás krízise, és így csapódik le a hétköznapi életben:

„A másik a szülő felügyeletének a megoldása. Ha megöregszik a szülő, és dolgozunk egy állásban, dolgozunk lassan két állásban, hogy a szülőknek is majdnem hogy támogatást kellene nyújtani, amit sajnos mi nem tudunk megint, mert a munkahely miatt nem tudjuk. Anyagilag sem tudjuk úgy segíteni őket, ha épp kisnyugdíjasok, mert mi is éppen elérjük azt a minimumot, amiből hónapról hónapra meg tudunk élni.” (Pápa, 45 év felettiiek csoportja)¹⁵

---

14 Gregor és Kováts (2018: 21).

15 Uo.

Ahogy arra a neoliberalizmus definícióját áttekintő alfejezetben rávilágítottam, az egyéni autonómia és szabadság értéke kétélű fegyverré válik ebben a rendszerben: a szélsőséges individualizmus a társadalmi kockázatok vállalását is az egyén felelősségi körébe sorolja. Ha megtörténik a baj, nincs olyan konkrét vagy absztrakt szolidaritási védőháló, ami kifeszülne az egyén alatt, és így a társadalmi kockázat következményeit egyedül kénytelen vállalni. Ahogy azt egy fókuszcsoporthoz tartozó gondoskodás témakörére vonatkozóan megfogalmazta:

„Ha valami problémád van a gyerekkel, esetleg fogyatékos, vagy tartós beteg, akkor eláshatod magad, mert senki nem segít.” (Miskolc, 45 év alattiak csoportja)¹⁶

KONKLÚZIÓ

Campbell neoliberális neopatriarchátus koncepciója egy új típusú, a nemek közötti egyenlőtlenségeket újratermelő gazdasági-politikai-értékalapú rendszer megjelölésére szolgál. A fogalom arra világít rá, hogy – ahogy azt a *Nőügyek 2018* kutatási jelentésében összegeztük – a munkaerőpiaci részvételen keresztül elképzelt női emancipáció terve megbicsaklik, sőt visszajára fordul, amennyiben nem veszi figyelembe a munkahelyi kiszolgáltatottságot és a rossz munkakörülményeket, a női munkák és foglalkozások alulértékelését, továbbá a különféle fizetetlen munkaerő-újratermelő tevékenységeknek a nemek közti munkamegosztás értelmében történő nőkhöz rendelését (Gregor és Kováts 2018). A gazdasági növekedés és a gazdasági racionalitás nevében a jóléti ellátások terepéről kivonuló, azokat szűkítő, a társadalmi kockázatokat a családok és azon belül is a nők feladatkörébe utaló jóléti politikát folytató állam maga lesz a motorja a nemek közötti egyenlőtlenségek konzerválásának. Míg széleskörű szakirodalom áll a rendelkezésünkre akkor, ha a familista családpolitikának a gyerekvállalás és gondozás vonatkozásában a maternalista alapjait elemeznénk, kevesebb információnk van a másik típusú, releváns gondoskodás, az idősgondozás világáról, az ott megélt tapasztalatokról, nehézségekről, amelyekkel főként női családtagok szembesülnek.

Ebben a tanulmányban, amelyben korábbi, illetve kurrens hazai kutatások segítségével igyekeztem példákmal megvilágítani azt, hogy miként csapódik le a neoliberális neopatriarchátus a gyakorlatban, a fogalmat inkább lokális, semmint globális perspektívából vizsgáltam. Ahogy azt már máshol kifejtettem (lásd Gregor 2017), a fogalommal szemben az egyik lehetséges kritika az, hogy kelet-közép-európai perspektívából a nemek

---

16 Gregor és Kováts (2018: 21).

közötti munkamegosztás neoliberais kapitalizmust fenntartó funkciója mellett kevésbé dominánsan jelenik meg az országok és régiók közötti globális egyenlőtlenség problémája. Idehaza is egyre több olyan tanulmány jelenik meg például (lásd Turai 2016, Gábrriel 2016), amelyek az EU-n belüli gondoskodási láncok (Hochschild 2000: 1) problémájával foglalkoznak, és azt vizsgálják, milyen migrációs, gazdasági és gender rezsimek keresztmetszetében zajlik az a folyamat, amelyben az EU centrumországainak gondoskodási krízisét a kelet-európai tagállamokból beáramló, viszont gyakran rendezetlen és kiszolgáltatott körülmények között dolgozó női gondoskodó munkaerő enyhíti. A centrumországokban élő nők emancipációja, gondoskodói feladataik alól való felszabadítása vagy azoktól való tehermentesítésük így más nők bevonásával zajlik, amit Uhde (2016) fogalma alapján eltorzított emancipációnak nevezhetünk.

A neoliberális neopatriarchátus fogalmának ebben a tanulmányban nem csak a globális perspektíváját hagytuk figyelmen kívül. Kevesebb figyelem fordult arra is, hogy Campbell az erőszakot absztrakt és konkrét értelmében is fontos alapelemnek látja. Ebbe a hadiipar és a háborúk következtében fellépő konfliktusok nőkre gyakorolt hatása, továbbá a nők elleni erőszak hétköznapi gyakorlata és a nemek egyenlőtlenségének ezeken keresztül való újratemlése is beletartozik. Ez a záró felsorolás is bizonyítja tehát, hogy Campbell fogalma egyrészt alkalmazható a magyarországi gender rezsimek viszonyainak leírására, másrészt több eleme még arra vár, hogy további példák segítségével megvilágításba kerüljön. Ezen keresztül kaphatunk mi is teljesebb képet arról, hogy a globális gazdasági, politikai folyamatok és a nyomukban fellépő, velük szorosan összekapcsolódó és egymást is erősítő értékváltozások hogyan járulnak hozzá a nemek közötti egyenlőtlenségek globális és lokális fenntartásához.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Judit (2014): A gondoskodás társadalmi konstrukciója. In: *Replika*, No. 85-86.: 147–163. Interneten: http://www.replika.hu/system/files/archivum/85-86_09_acsady.pdf (Letöltve: 2018.08.02.)
- Aczél Zsófia – Szikra Dorottya (2012): A jóléti állam és a nők: a „maternalista” szociálpolitika. In: *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe*. Szerk.: Adamik Mária (ELTE TÁTK. Interneten: http://tat.elte.hu/file/bevezetes_a_szocialpolitika_nem.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Aczél Zsófia – Szelewa, Dorota – Szikra Dorottya (2015): The changing language of social policy in Hungary and Poland. In: *Analysing Social Policy Concepts and Language*.

- Comparative and transnational perspectives*. Szerk: Béland, Daniel – Klaus Petersen, Policy Press.
- Adamik Mária (1997): How Can Hungarian Women Lose What They Have Never? In: *Women and Men in East European Transition*. Szerk.: Feischmidt Margit, Magyarivincze Enikő és Zentai Violetta. Editure Fundatiei Pentru Studii Europene.
- Arribas, Gracia Vara – Carrasco, Laura (2003): Gender Equality and the EU. An Assessment of the Current Issues. In: *Eipascope* 2003/1.: 22–30. Interneten: http://aei.pitt.edu/834/1/scop2003_1_3.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Beasley, Chris (1999): *What is feminism?* SAGE.
- Blaskó Zsuzsa (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. In: *Demográfia*, Vol. 48., No. 2-3.: 159–186. Interneten: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2005_2-3/Blasko%20Zsuzsa_tan.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Blaskó Zsuzsa (2011): „Hároméves kor alatt mindenképp megsínyli?” Interjú kutatás kisgyermekes anyák körében. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. 2011*. Szerk.: Nagy Ildikó és Pongrácz Tiborné. TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium.
- Bockmann, Johanna (2012): A neoliberalizmus politikai projektjei. In: *Fordulat*, No. 18.: 62–73.
- Bodor Ákos – Grünhut Zoltán (2015): Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén. In: *Századvég*, No. 78.: 19–47.
- Brown, Wendy (2005): *Edgework: critica essays on knowledge and politics*. Princeton University Press.
- Campbell, Beatrix (2014): After neoliberalism: the need for a gender revolution. In: *Soundings*, No. 56.: 10–26.
- Connell, Raewyn. W. (1987): *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Polity Press.
- Connell, Raewyn. W. (1990): The State, Gender and Sexual Politics: Theory and Appraisal. In: *Theory and Society*, Vol. 19., No. 5.: 507–544.
- Connell, Raewyn. W. (1995): *Masculinities*. Polity Press.
- Darvas Ágnes – Szikra Dorottya (2017): Családi ellátások és szolgáltatások. In: *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Szerk: Ferge Zsuzsa. Osiris.
- Dés Fanni (2018): „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” – Szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben. In: *Fordulat*, No. 24.: 187–214.
- Dunaway, Wilma ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern vilárendszer longue durée-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.

- Dupcsik Csaba – Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus. In: *Demográfia*, Vol. 51., No. 4.: 307–328.
- Eisenstein, Zillah (1979): Developing a theory of capitalist patriarchy and socialist feminism. In: *Capitalist patriarchy and the case for socialist feminism*. Szerk.: uő. Monthly Review Press.
- Elomäki, Anna (2015): The economic case for gender equality in the European Union: Selling gender equality to decision-makers and neoliberalism to women's organizations. In: *European Journal of Women's Studies*, Vol. 22., No. 3.: 288–302.
- England, Paula (2010): The Gender Revolution. Uneven and Stalled. In: *Gender & Society*, Vol. 24, No. 2.: 149–166.
- EUROSTAT (2014): Difficulties in personal care activities. Interneten: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_ehis_pc1e&lang=en (Letöltve: 2018.07.29.)
- Federici, Silvia (2015): Új nemzetközi munkamegosztás Északon és Délen. In: *Feminista új hullám. A baloldali feminizmus ma*. Szerk.: Morva Judit és Posváncz Etelka. Le Monde diplomatique.
- Ferge Zsuzsa (2017): A magyar szociálpolitika 25 éve madártávlatból – némi történelmi előzményekkel. In: *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Szerk: uő. Osiris.
- Fraser, Nancy ([2016] 2018): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. In: *Fordulat*, No. 24.: 88–108.
- Fraser, Nancy ([1989] 2008): What's Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and Gender. In: *Unruly Practices. Power, Discourse, and Gender in Contemporary Social Theory*. University of Minnesota Press.
- Gábrriel Dóra (2016): A migráns házi idősgondozás gyakorlata – Ausztria mint befogadó ország példáján keresztül. In: *Demográfia*, Vol. 59., No. 2–3.: 231–254. Interneten: http://real-j.mtak.hu/8700/7/demografia_59evf_2-3_ELEKTRONIKUS.pdf (Letöltve 2018.08.15.)
- Germuska Pál (2014): Elvesztegetett fél évtized. Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979. In: *Aetas*, Vol. 29., No. 4.:125–144. Interneten: http://acta.bibl.u-szeged.hu/34882/1/aetas_2014_004_125-144.pdf (Letöltve: 2018.09.17.)
- Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban. Magyarország EU-integrációjáról – történelmi szociológiai megközelítésben. In: *Észmélet*, No. 118.: 12–33.
- Glass, Christy – Fodor Éva (2007): From Public to Private Maternalism? Gender and Welfare in Poland and Hungary after 1989. In: *Social Politics*, Vol. 14., No. 3.: 323–350.

- Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018*. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf> (Letöltve: 2018.07.30.)
- Gregor Anikó – Grzebalska, Weronika (2016): Thoughts on the contested relationship between neoliberalism and feminism. In: *Solidarity in Struggle. Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*. Szerk.: Kováts Eszter. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/12796.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Gregor Anikó (2017): Who is for sale? Challenging the commodification of gender equality in the European Union. In: *The Future of the European Union. Feminist perspectives from East-Central Europe*. Szerk.: Kováts Eszter. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14210.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Grzebalska, Weronika – Petó Andrea (2018): The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland. In: *Women's Studies International Forum* 68 (May-June 2018).
- Hartmann, Heidi ([1981] 2010): The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union. In: *Marx Today. Selected Works and Recent Debates*. Szerk.: John F. Sitton. Palgrave Macmillan.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hochschild, Arlie R. (2000): The Nanny Chain. In: *The American Prospect* 11. 2000. január 3. 1–4.
- hooks, bell (2000): *Feminism is for Everybody*. South End Press.
- Huelss, Hendrik (2017): Be free? The European Union's post-Arab Spring women's empowerment as neoliberal governmentality. In: *Journal of International Relations and Development*. Interneten: <https://doi.org/10.1057/s41268-017-0094-0> (Letöltve: 2018. 08.03.)
- Jacquot, Sophie (2015): *Transformations in EU Gender Equality. From Emergence to Dismantling*. Palgrave Macmillan.
- Jessop, Bob (2013): Putting neoliberalism in its time and place: a response to the debate. In: *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, Vol. 21., No. 1.: 65–74.
- Ilkarracan, Ipek (2013): The Purple Economy: A Call for a New Economic Order beyond the Green. In: *Sustainable Economy and Green Growth: Who Cares?* Szerk.: Ulrike Röhr – Conny van Heemstra. Genanet. Interneten: http://www.genanet.de/fileadmin/user_upload/dokumente/Care_Gender_Green_Economy/Int_WS_Sustainable_Economy_Green_Growth_who_cares_EN.pdf (Letöltve: 2018.09.20.)

- Kantola, Johanna – Squires, Judith (2012): From state feminism to market feminism? In: *International Political Science Review*, Vol. 33., No. 4.: 382–400.
- Katona Noémi (2016): „Sex work” and „prostitution” in the neoliberal global economy: Potentials of a feminist critique in East-Central Europe. In: *Solidarity in Struggle. Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*. Szerk.: Kováts Eszter. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/12796.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Kmetty Zoltán – Koltai Júlia – Tardos Róbert (2017): Core Ties Homophily and Sociocultural Divides in Hungary from 1987 to 2015. In: *International Journal of Sociology*, Vol. 47., No. 3.: 228–249.
- Kóczé Angéla (2016): Romani women and the paradoxes of neoliberalism: Race, gender and class in the era of late capitalism in East-Central Europe. In: *Solidarity in Struggle. Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*. Szerk.: Kováts Eszter. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/12796.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Kováts Eszter (2017): A konszenzusok felszámolása – jobboldali populizmus és a „genderideológia” fenyegetése. In: *Fordulat*, No. 22.: 104–127. Interneten: http://epa.oszk.hu/02100/02121/00020/pdf/EPA02121_fordulat_22_104-127.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Morgan, Lewis H. ([1877] 1961): A páros család és a patriarkális család. In: *Az ősi társadalom*. Gondolat.
- Laki Mihály (1998): *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Közgazdasági Szemle Alapítvány. Interneten: <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/kisvallalkozas/adatok.html> (Letöltve: 2018.09.17.)
- Lohmann, Henning – Zigel, Hannah ([2016] 2017): Összehasonlító családpolitika: a familizálás és defamilizálás fogalma és mérése. In: *Esély* 2017/5.: 3–30.
- Olivetti, Claudia (2013): *The Female Labor Force and Long-run Development: The American Experience in Comparative Perspective*. NBER Working Paper No. 19131. Interneten: <http://www.nber.org/papers/w19131.pdf> (Letöltve: 2018.09.17.)
- Omojola, Oladokun – Yartey, Darlynton (2016): Neo-patriarchy, Feminism in Dialog Theory in Nigeria. In: *Covenant Journal of Communication*, Vol. 3., No. 1.: 83–89.
- Pilcher, Jane – Whehelan, Imelda (2004): Patriarchy. In: *Fifty Key Concepts in Gender Studies*. SAGE.
- Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana*. Osiris.
- Repo, Jemima (2014): Gender Equality as Biopolitical Governmentality in a Neoliberal European Union. In: *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, Vol. 23., No. 2.: 307–328.

- Risman, Barbara (2004): Gender as a Social Structure: Theory Wrestling with Activism. In: *Gender & Society*, Vol. 18., No. 4.: 429–450.
- Saraceno, Chiara (1994): The Ambivalent Familism of the Italian Welfare State. In: *Social Politics*, Vol. 1., No. 1.: 60–82.
- Sharabi, Hisham (1988): *Neopatriarchy. A Theory of Distorted Change in Arab Society*. Oxford University Press.
- Shehan, Constance L. – Moras, Amanda B. (2006): Deconstructing Laundry: Gendered Technologies and the Reluctant Redesign of Household Labor. In: *Michigan Family Review*, Vol. 11., No. 1.: 39–54. Interneten: <http://dx.doi.org/10.3998/mfr.4919087.0011.104> (Letöltve: 2018.09.17.)
- Szalma Ivett – Matysiak, Anna (2012): A nők munkapiaci stratégiái és a második gyermek vállalása Lengyelországban és Magyarországon. In: *Demográfia*, Vol. 55., No. 2–3.: 172–195.
- Szikra Dorottya – Szelewa, Dorota (2010): Do Central and Eastern European countries fit the “Western” picture? The example of family policies in Hungary and Poland. In: *Welfare states and gender inequality in Central and Eastern Europe*. Szerk: Klenner, Christina. European Trade Union Institute.
- Szikra Dorottya (2013): *Austerity Policies and Gender Impacts in Hungary*. Working paper. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/10835.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Szikra Dorottya (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. In: *Journal of European Social Policy*, Vol. 24., No. 5.: 486–500.
- Szikra Dorottya (2018): Welfare for the Wealthy. The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017. Working paper. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14209.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Sztompka, Piotr (2008): The Focus on Everyday Life: a New Turn in Sociology. In: *European Review*, Vol. 16., No. 1.: 1–15.
- Tátrai Annamária (2016): Az alanyi jogú ápolási díj rendszere és az ellátotti kör Magyarországon. In: *Szociálpolitikai monitoring tanulmányok*. TÁRKI. Interneten: http://old.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/szocpol/20160823_szocpol_monitoring_3_tatrai.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Thorsen, Dag Einar (2009): The Neoliberal Challenge. What is Neoliberalism? University of Oslo, Department of Political Science. Working paper. Interneten: <http://folk.uio.no/daget/neoliberalism2.pdf>. (Letöltve: 2018.07.29.)
- Tomka Béla (2015): *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Osiris.

- Tóth Olga (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. In: *Szociológiai Szemle*, 1995/1.: 71–86. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9501toth.htm> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Turai Tünde (2016): Globális szerveződés, otthoni ápolás. A migráns gondozói szektor belső rendszere. In: *Demográfia*, Vol. 59., No. 2-3.: 201–230.
- Wacquant, Loïc (2012): Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 1.: 66–79.
- Walby, Sylvia (1992): Theorising Patriarchy. In: *Sociology*, Vol. 23., No. 2.: 213–234.
- Walby, Sylvia (2004): The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime. In: *Social Politics*, Vol. 11., No. 1.: 4–29.
- Walby, Sylvia (2011): *The Future of Feminism*. Polity.
- Weber, Max ([1922] 1996): A patriarchális és patrimonális uralom. In: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/3*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Uhde, Zuzana (2016): From Women's Struggles to Distorted Emancipation. In: *International Feminist Journal of Politics*. Interneten: <http://dx.doi.org/10.1080/14616742.2015.1121603> (Letöltve: 2018.07.29.)